

Adalékok a hamburg-brémai egyháztartomány középkori bíraskodás-történetéhez¹

Contributions to the Medieval History of the Jurisdiction of the Archbishopric of Hamburg-Bremen

This study describes the jurisdiction of the Archbishop of Bremen. The northern region of the medieval ecclesiastical organization of the Sacrum Romanum Imperium began to be organized and integrated into the framework of European Latin Christianity in the 9th century. The first northern archdiocese was founded in Hamburg, which did not retain its central role for long in historical terms. The seat of the province was soon transferred to Bremen. In the current scarcity of local source material on ecclesiastical jurisdiction and relevant specialised literature, it is preferable to provide a summary of the general (ecclesiastical) historical wellsprings of canon law, the marginal conditions of church organisation and political history, and the developments in research. An exception is the Vogt Court (Vogtei), which represented and exercised the secular part of the jurisdiction of the Archbishop of Bremen, and whose institutional history is covered by a large body of sources and a rich literature.

Keywords: *medieval law, jurisdiction of the Archbishop of Bremen, Vogt Court, Catholic church organization*

Ez a tanulmány a brémai érsek bírói joghatóságát mutatja be. A Sacrum Romanum Imperium középkori egyházszervezetének északi térségét a 9. században kezdték megszervezni és beilleszteni az európai latin kereszténység kereteibe. Az első északi érsekséget Hamburgban alapították meg, ami történelmi léptékkel mérve nem sokáig őrizte meg központi szerepét. A provincia székhelye hamarosan Brémába tevődött át.² Az egyházi bíraskodás³ helyi forrásanyagának⁴ feltárása és a releváns, speciális szakirodalom⁵ jelenlegi szűkös helyzetében inkább csak a szentszéki törvénykezés

* ORCID ID: 0000-0003-1079-3975.

- 1 E tanulmány elkészültét a frankfurti jogtörténeti kutatóintézetben (*Max-Planck Institut für Rechtsgeschichte und Rechtstheorie*) 2024 nyarán eltöltött ösztöndíjas kutatómunka tette lehetővé, amiért szeretném ezúton is köszönetemet kifejezni az intézetnek, személy szerint pedig *Stefan Vogenauer* igazgató úrnak. Köszönöm a szerkesztőknek, hogy friss kutatási eredményeimmel csatlakozhatok a „*Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között*” című projekt keretében 2024. június 3-án Pécsen megrendezett konferencia anyagát tartalmazó kötet szerzőihez.
- 2 KOPPMANN, Die ältesten Urkunden des Erzbistums Hamburg-Bremen 483–573.
- 3 TRUSEN, Gericht, Gerichtsbarkeit (Stichwort) 1325–1326.; KERY, Geistliche Gerichtsbarkeit (Stichwort) 1–8.
- 4 MAY, Regesten der Erzbischöfe von Hamburg-Bremen.
- 5 THEUERKAUF, Recht, Rechtaufzeichnung, Gerichtsbarkeit 361–365.

általános (egyház)történeti kútfőiről⁶, az egyházszerkezeti és a politikatörténeti peremfeltételekről, valamint a kutatás fejleményeiről lehet összefoglalóan számot adni.⁷ Kivételt jelent a brémai érsek bírói joghatóságának világi szegmensét képviselő és gyakorló *Vogt* bírói széke (*Vogtei*), amelynek intézménytörténetét jelentős forrásanyag és gazdag irodalom tárgyalja.

1. Hamburg

Az első hamburgi egyházat 810-ben *Nagy Károly* parancsára *Amalar* trieri püspök (*Chorbischof*) szentelte fel; első papjaként *Heridagot* említik.⁸ *Nagy Károly* önálló státust biztosított neki azáltal, hogy kiemelte ezt az egyházat a szomszédos püspökök joghatósága alól. Ezt hivatott igazolni az a 834. május 15-én kelt, állítólag *Jámbor Lajos* által kiadott hamburgi „alapítólevél” – minden bizonnyal későbbi hamisítvány –, amely valószínűleg 889 és 893 között keletkezett.⁹ 834-ben a már püspöknek kinevezett *Heridag* meghalt, így 834-ben *Ansgar* bencés szerzetest szentelték az egyházmegye első püspökévé.¹⁰

2013-ban az első püspök emlékért és az egyházmegye történetét feldolgozó kiállítás nyílt Hamburgban. A látogatók kézbe vehettek egy informatív vezetőt, amelynek igényes kísérszövege szép emléket állít a provincia genezisének: *„Selbstlos hat Bischof Ansgar gesät. Ihm war es nicht vergönnt, die Saat selbst aufgehen zu sehen. Dies war den nach ihm kommenden Generationen vorbehalten. Wer die Exponate der Ausstellung betrachtet, wird schnell feststellen, dass über die Jahrhunderte hinweg Ansgars Wirken von vielen Gläubigen fortgesetzt wurde. Der Anfang des Bischofs war wichtig, doch erst der Einsatz zahlreicher – auch heute unbekannter – Frauen und Männer verwurzelte das Evangelium im Leben der Menschen hier im Norden. Einigen dieser Glaubenszeugen können wir im Rahmen der Ausstellung begegnen. Leben und Wirken der Menschen vergangener Zeiten können in Worten beschrieben werden (...). Die Anfänge des heiligen Ansgars wollen auch heute und morgen fortgesetzt werden.”*¹¹

A történeti szálat tehát a 9. század derekáig vezetnek vissza. A diedenhofeni birodalmi gyűlésen (831) született meg *Jámbor Lajos* császár döntése, miszerint új püspökséget alapít birodalma északi határán: Hamburgban, egy kis, kézművesek és kereskedők lakta településen, Hammaburg várának környékén. A Corvey apátságából származó *Ansgar*¹² bencés szerzetest nevezték ki az új

6 A jelentősebb források: BRANDT, Ausgrabungen im Bremer Sankt-Petri-Dom; KOPPMANN, Die ältesten Urkunden des Erzbistums Hamburg-Bremen; MAY, Regesten der Erzbischöfe von Bremen; HUCKER, Nachträge und Ergänzungen zum Gesamtwerk der Regesten der Erzbischöfe von Bremen 221–235.; SCHIEFFER, Regesta Pontificum Romanorum; TRILLMICH, Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches.

7 Ebben a tekintetben elég csak arra utalni, hogy a középkori egyházi bíraskodás fórumait országonként módszeresen bemutató gyűjteményes kötetben Németország csupán a primás érseki tartomány (Mainz) és egy püspöki székhely (Augsburg, salzburgi egyháztartomány) anyagával szerepel. DONAHUE, The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts 117–122.

8 JOACHIM, Zur Gründungsgeschichte des Erzbistums Hamburg 201–271.

9 SCHRÖDER, Die falschen Urkunden des Erzstiftes Hamburg-Bremen 287–304.; PEITZ, Untersuchungen zu Urkundenfälschungen des Mittelalters; REINCKE, Zur Geschichte des Hamburger Dolmarchivs und der „Hamburger Fälschungen” 57–78.

10 MÖNCKEBERG, Die Gründung des Erzbistums Hamburg; MAYBAUM, Kirchengründung und Kirchenpatronat in der Kirchenprovinz Hamburg-Bremen während des Mittelalters 355–475.

11 Az idézet Hamburg érsekétől – *Werner Thissen* – származik.

12 GOETZ, Ansgar – der gefälschte Erzbischof? 35–48.

egyházmegye első püspökévé.¹³ Hamarosan megkapta a *pallium*ot is: IV. Gergely pápa érsekké¹⁴ és az északi országok pápai legátusává emelte.¹⁵ Megbízatása szerint Hamburgban kellett letelepednie, és onnan irányítania az északi népek felé irányuló missziót. Hamburgban a már meglévő kis Szűz Mária-templomot egy szerény, fából készült székesegyházzá bővítette, amelyet szintén Szűz Máriának szentelt – ennek emlékét őrzi máig a város címerében található két tengeri csillag. Emellett kolostort is építtetett, jelentős könyvtárral.

Ansgar volt tehát a *fundator*, alakja máig legendás személyiségként él az egyháztörténeti köztudatban. *Ansgar* püspök nagyon komolyan vette missziós feladatát: a mai Schleswig közelében lévő Haithabu viking településen ugyancsak Szűz Máriának szentelt templomot épített, és utazásai egészen a közép-svédországi Birka településig vezettek.¹⁶ Fáradozásai azonban életében kevés sikerrel jártak: A vikingek 845-ben lerombolták Hammaburg várát, és *Ansgar* csak nagy nehezen tudta megmenteni az életét¹⁷. A püspöki széket ezután Brémába helyezték át, és a hamburgi egyházmegyét 848-ban egyesítették a brémai egyházmegyével, így keletkezett a hamburg-brémai egyháztartomány, a provincia székhelye pedig természetesen Bréma lett.¹⁸ Hamburgban továbbra is fennmaradt egy – kevés joggal rendelkező – székesegyházi káptalan, amely többek között a Szűz Mária-székesegyház építését felügyelte. Az északi területek keresztény hitre térítése csak a következő évszázadok során sikerült; ekkor jöttek létre azok a püspökségek, amelyek az érseki székhely *suffraganeus* egyházmegyéi lettek: Schleswig, Ratzeburgban, Schwerin és Oldenburg (utóbbi később Lübeckhez került). A hamburg-brémai érsek szerette volna székhelyét Brémából visszaköltöztetni Hamburgba, és ebben a reményben építtetett 1245-től Hamburgban egy előbb három-, majd öthajós csarnoktemplomot, a régi Szűz Mária-székesegyházat. Ez a remény azonban végül nem valósult meg. Kialakult azonban két önálló székesegyházi káptalan, egy Hamburgban és egy Brémában, ami egyedülálló a németországi egyháztörténelemben.

Hogy a római vallás és kultúra északon milyen lassan vert gyökeret, azt jól példázza Mecklenburg, ahol a kereszténység csak a 12. században tudott elterjedni. Ezt megelőzően már rövid ideig létezett egy mecklenburgi egyházmegye, amely *Adalbert* érsek alatt jött létre az oldenburgi egyházmegye felosztásával. A pogány szlávok azonban sokáig ellenálltak minden missziós kísérletnek: Mecklenburg első püspökét, *Johannes Scotus*-t 1066-ban egy véres felkelésben megölték. *Berno* püspök csak száz évvel később tette le a schwerini székesegyház alapkövét. 1160-ban a régóta üresen álló püspöki széket a szláv kultúrájú Mecklenburgból Schwerinbe helyezték át, amelynek *Oroszlán Henrik*, Szászország hercege városi jogokat adott. Ezt megelőzte az ország *Henrik* általi meghódítása, aki *Berno* ciszterci szerzetest nevezte ki püspökké. A ciszterciek hamarosan meg-

13 KÖLZER, *Ansgar und das Erzbistum Hamburg* 21–24.

14 SEEGRÜN, *Das Erzbistum Hamburg – eine Fiktion?* 1–16.

15 MESTWERDT, *Zur Frage der Anfänge des Erzbistums Hamburg* 465–491.

16 Az egyházalapítások folyamatában, különösen az észak-európai népek körében, hangsúlyozni kell a világi hatalom tényezőinek az ún. magamegyház (*Eigenkirche*) jegyében érvényesülő szerepét is, amely később a kegyúri jogok alapját képezte. MAYBAUM, *Kirchengründung und Kirchenpatronat in der Kirchenprovinz Hamburg-Bremen während des Mittelalters* 355–475.

17 Az első hamburgi érsekek név szerint ismertek: *Ansgar* (834–865, 849-től brémai érsek), *Rembert* (865–888), *Adalgar* (888–909), *Hoger* (909–915), *Reginward* (916/17–918), *Unni* (916–936). *Ansgar* Hamburgból való elűzetését és az akkor éppen üresedésben lévő brémai székhelynek már a következő évben (849) való elfoglalását aprólékosan leírja tanítványa és a főpapi székben utóda (865), *Rimbert von Hamburg-Bremen* († 888. június 11.): *Vita Anskarii autore Rimberto* 13–79.; SCHAMONI, *Das Leben des Heiligen Ansgar*; RIEPER, *Ansgar und Rimbert* 26–95.

18 DRÖGEREIT, *War Ansgar Erzbischof von Hamburg oder Bremen?* 107–132.

alapították Mecklenburg első kolostorát Doberanban. A keresztény hit és műveltség ezután a kolostorokból gyorsan terjedt. A katolikus fénykorban különösen a Hanza-szövetséghez tartozó Wismar és Rostock tengeri városai váltak jelentőssé, és Stralsund is a schwerini egyházmegyéhez tartozott. A Balti-tenger partján álló, téglalapítségű gótikus templomok, valamint a parchimi, Neubrandenburgi és Güstrowi városi templomok még mindig tanúskodnak erről a korszakról. Falusi templomok százai épültek ebben a korban. Schwerin a Szent Vér ereklyetartónak köszönhetően híres zarándokhely lett. Még mielőtt a hercegek felépítették volna itt a rezidenciájukat, felépült a gótikus székesegyház.¹⁹

2. Bréma

Bréma városát egy *Nagy Károly* korabeli oklevél említi először 782-ben.²⁰ A *Karoling* korban, legkésőbb 789-ben már püspöki székhely²¹, első főpapja az angolszász *Willehad*²². A püspöki centrum erősen inspiráló hatással volt a város és környékének fejlődésére. Amikor egy végzetes viking támadás (848) elűzte a hamburgi főpapot (*Ansgar*) addigi székvárosából, az Brémában talált új otthonra. Ekkortól Bréma lett a skandináv orientációjú misszió központja, s hamarosan érseki rangra is emelkedett. *Rimbert* érsek *Arnulf* császártól egy olyan tartalmú privilégiumot kapott (888), amely a nevezetes kiváltság-triásztt biztosította a városnak: vásártartás, pénzverés és vámkivetés (Markt, Münze und Zoll), kifejezett utalással a korábbi hamburgi példára, hivatkozva *Ansgarra*.²³ Különösen a pénzverés jelentőségét kell hangsúlyozni, amely gyorsan és markánsan kiemelte Brémát az agrár jellegű települések sorából. A város ura (*dominus civitatis*) – kezdetektől még nagyon sokáig – az érsek volt, a polgárság önállósodási törekvései kibontakozásához hosszú idő kellett. *I. Ottó* 937-ben a királyi földesuraság jogállását adományozta az érseknek.

A gazdasági fejlődés csak lassan bontakozott ki, ráadásul egy magyar támadás (915)²⁴ is jelentős pusztítást végzett a városon és környékén (*Unterweser*). A szász birodalmi dinasztíának, az *Ottóknak* a kora hozta el az igazi fellendülést. Kiemelkedő teljesítményt fejtett ki *Adalduag* érsek (937–988) birodalmi kancellárként mindhárom *Ottó* oldalán: „*Iste est, qui nobis rem publicam restituit*”, mondotta róla a krónikás *Adam von Bremen*.²⁵ Különösen az első császárkoronázás (962) utáni idők intézkedései alapozták meg a brémai érsekek kiemelkedő egyházi kiváltságait. Az egyik biztosította „*construendi mercatum in loco noncupato*”. A közhatalmi jogosítványok vele jártak, vagyis: *Königsbann*, *Zoll*, *Münze*. Ide értendő a tágan vett jogszolgáltatás is, benne a bíraskodással. A birodalmi kancellária a következő századokban még számos további kiváltsággal is megadományozta a brémai érseket.²⁶

19 KARGE – MÜNCH – SCHMIED, Die Geschichte Mecklenburgs.

20 SCHWARZWÄLDER, Entstehung und Anfänge der Stadt Bremen; HÄGERMANN, Recht und Verfassung im mittelalterlichen Bremen 17.

21 SCHWARZWÄLDER, Bremen (Stichwort) 603–606.

22 NIEMEYER, De Vita des ersten Bremer Bischofs Willehad und seine kirchliche Verehrung.

23 A kiváltságokról részletesen ír: HÄGERMANN, 1100 Jahre Münze, Markt und Zoll in Bremen 21–44.

24 HÄGERMANN, Recht und Verfassung im mittelalterlichen Bremen 18.

25 HÄGERMANN, Recht und Verfassung im mittelalterlichen Bremen 18.

26 HÄGERMANN, Recht und Verfassung im mittelalterlichen Bremen 19.

3. A brémai egyházmegye és provincia létrejötte

A brémai egyházmegyét a város létrejöttét hamarosan követően, 788. július 14-én alapították, és kezdetben a kölni érsekség alá tartozott, mint suffragán püspökség.²⁷ Végül önálló metropolitai székhelyé és érsekséggé vált. Miután *Nagy Károly* a szászokat legyőzte, *Willehadot* 787. július 13-án Wormsban Wigmodi, Laras, Riustri, Asterga, Nordendi és Wanga – a Weser alsó folyása, valamint a Weser és az Ems torkolata közötti terület – püspökévé szentelték. Egy évvel később *Nagy Károly* Speyerben, Szászország északi részén az ókori római szokás szerint létrehozta a brémai egyházmegyét, és ezt az új egyházmegyét *I. Hadrianus* pápa parancsára, *Lullus* mainzi érsek és a jelenlévő püspökök tanácsára *Willehadnak* adományozta. Brémát tette székhelyévé, és 789-ben *Szent Péter* apostol nevében felszentelte az első brémai székesegyházat.

Az új püspökség kezdetben tehát Köln érsekének alárendelt (*suffraganeus*) egyházmegye volt, az önálló provinciává emelkedés pedig nem volt kedvére *Gunthar* kölni érseknek.²⁸ Csak *II. Lajos* és *II. Lothar* nyomására engedett, és 857-ben (Wormsban) vagy 862-ben (Mainzban) járult hozzá az elszakadáshoz, azzal a feltétellel, hogy a pápai jóváhagyás is megtörténik. Nos, ez a pápai döntés kicsit még váratott magára; előbb *I. Miklós* pápa *Gunthart* letette az érseki székből (863), majd a következő évben (864) megerősítette Hamburg érseki státusát, egyúttal engedélyezte a Brémával történő uniót. Miként fentebb már említettem, a *Nagy Károly* fia, *Jámbor Lajos* által 830-ban alapított hamburgi egyházmegye székhelyét, az időközben kisvárossá fejlődött Hammaburgot 845-ben a (dán) vikingek kifosztották, és a svédországi missziós állomásokat elpusztították. A hamburgi érsekség eleste után az akkori *Ansgar* püspök 849-ben Brémába tette át székhelyét, és a két püspökség területét a hamburgi érsek igazgatása alatt északi kettős püspökséggé egyesítette.

Hermann kölni érsek tiltakozott az egyesülés ellen. 870-ben *I. Miklós* pápa elrendelte, hogy a brémai egyházmegyét a hamburgi érsekséghez kell csatolni; ezt előbb *III. Sergius* pápa erősítette meg (906–908) akként, hogy Bréma és Hamburg egységes egyházmegye, ám hamburgi vezetéssel (*unio minus principalis*).²⁹ Majd 1224-ben *III. Honorius* pápa is megerősítette a kettős püspökséget brémai székhellyel, bár a hamburgi székesegyházi káptalan sokáig megmaradt.³⁰ A mondhatni kettős érsekség főpapjai – *Adaldag* (937–988), *Liawizo/Libentius/Libizo* (988–1013), *Unwan/Immedinger* (1013–1029), *II. Liawizo/Libentius* (1029–1032), *Hermann von Bremen* (1032–1035), *Bezelin/Alebrand* (1035–1043), *II. Adalbert*, *Pfalzgraf von Sachsen* (1043–1072), *Liemar* (1072–1101), *Humbert* (1101–1104), *Friedrich* (1104–1123), *Adalbero* (1123–1148),

27 REINECKE, Das Erzbistum Hamburg-Bremen und Köln 59–76. Van szerző, aki egy évvel korábban teszi az alapítást, de mindenki hangsúlyozza a kölni függést: „Von der Gründung im Jahre 787 an hat es zum Kölner Metropolitanverband gehört.“ SEEGRÜN, Das Erzbistum Hamburg in seinen ältesten Papsturkunden 35.

28 WAVRA, Salzburg und Hamburg 256–258.

29 SEEGRÜN, Hamburg-Bremen (Stichwort) 1885–1889.

30 A hamburg-brémai kettős székeskáptalan tartós fennállása egészen különleges a középkori egyházszerkezetben, és szervesen kapcsolódott a két egyházmegye közösségéhez. A brémai káptalan monasztikus szabályok szerint élt, és *Arnulf* királytól megkapta (888) a szabad püspökválasztás jogát. *Unwan* érsek a 845-ben elűzött hamburgi káptalan 1020-ban újjászervezte, és a két káptalan egy ideig együtt is működött. A hamburgi káptalan 1066-ban szétszóródott, majd 1141-ben ismételen felállították. A helybeli (Bréma) káptalan túlsúlya az idők folyamán mind dominánsabbá vált; *III. Honorius* pápa rendelkezése (1224) szerint az érseki cím és méltóság Bréma főpapját illeti meg, így a hamburgi székeskáptalan joghelyzete fokozatosan és tendenciózusan gyengült. SEEGRÜN, Hamburg-Bremen (Stichwort) 1886.; BÜTTNER, Die Bremer Markturkunde von 888 und 965 und die ottonische Marktrechtsentwicklung 13–27.

Hartwig (1148–1168), Balduin (1169–1178), Siegfried (1168/80–1184), II. Hartwig (1185–1207), Waldemar – Burchard (1208–1210), Gerhard (1210–1219), II. Gerhard (1219–1258) a 10. század közepétől birodalmi fejedelemnek számítottak.³¹

Nagyon fontos kútfő Adam von Bremen³² 1075/76 körül írt, Liemar brémai érseknek ajánlott krónikája,³³ amely hangsúlyozottan jogtörténeti argumentumokat is tartalmaz a hamburg-brémai érsekség státuszjogait illetően. A hamburgi érsekséget úgy tekintette, mint amely „*Metropole aller Slawen- und Dänenvölker gegründet wurde*” (Gesta 1, 14).³⁴ A jogi megalapozottság azonban elengedhetetlen volt: ezt előbb a császári *precepta*, majd a pápai *privilegia* voltak hivatottak biztosítani. Utóbbi, bár hamisítvány, szó szerint kimondta, hogy Anskar és utódai pápai legátusi jogállásban missziós tevékenységre kapnak megbízatást „*bei allen Schweden- Dänen- und Slawenvölker*”.³⁵ Földrajzilag a normann pusztítás (848/49) utáni időben helyeződött át végérvényesen a súlypont Brémába, ami *decreta canonum* is igazolható volt.³⁶ Megjegyzendő, hogy a szlávok felé irányuló misszió tekintetében konkurens érsekség, a 968-ban alapított magdeburgi egyháztartomány ambíciói sem hagyhatók figyelmen kívül.

Mivel a brémai érsekség volt a skandináv misszió³⁷ központja, az érsekek átmenetileg az északi püspökségek felett is ellenőrzést szereztek.³⁸ A kereszténység északi irányú, intézményesült keretek között megvalósuló terjesztése (*legatio gentium*) a kor fentebb említett, kiváló helyi krónikásának – Adam von Bremen³⁹ – is vezérgondolata volt. Ő az északi irányú missziós tevékenység legfőbb gátjának azt a tényt tekintette, hogy kezdetben teljesen egyedül volt Bréma, nem voltak alárendelt püspökségei, amelyek segíthették volna. A missziós expanzió szoros kapcsolatban állt természetesen az újabb egyházmegyék alapításával.⁴⁰

Az északi irányultságú missziók feltétlenül igényelték a világi hatalom tényezőinek támogatását, hiszen az ellenkező oldalon (Norvégia, Dánia, Svédország) egyformán királyokkal álltak szemben. Itt Oroszlán Henrik sikeres hadjáratai készítették elő a terepet: „*legatio Hammaburgensis*

31 A teljesnek tekinthető főpapi névsor az irigylésre méltóan gazdag forrásadottságoknak köszönhető. GLAESKE, Die Erzbischöfe von Hamburg-Bremen als Reichsfürsten (937–1258) 1962.

32 Találó a jellemzés: „Adam von Bremen, nach eigenen Worten ein Fremder im Norden, hat mit seiner ‘Geschichte der Bischöfe der Hamburgischen Kirche’ den Bremer Erzbischöfen gleichwohl ein Denkmal gesetzt, das ihn selbst zu dem Chronisten des Hanseraums in vorhansischer Zeit macht und seinem Bistum in inniger Anteilnahme verbunden zeigt.” URBANSKI – LAMSCHUS – ELLERMEYER, Recht und Alltag im Hanseraum 192. A Schmeidler szerkesztésével kiadott krónikát lásd: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, prol. 1: *proselitus et advena* (röviden: *Gesta*). A forrás kiemelkedő jelentőségét mutatja, hogy az idők során hét nyelvre (német, angol, olasz, dán, norvég, svéd, cseh) fordították le.

33 SCHMEIDLER, Hamburg-Bremen und Nordost-Europa vom 9. bis 11. Jahrhundert 3–107.

34 URBANSKI – LAMSCHUS – ELLERMEYER, Recht und Alltag im Hanseraum 195.

35 URBANSKI – LAMSCHUS – ELLERMEYER, Recht und Alltag im Hanseraum 196.

36 THEUERKAUF, Burchardts von Worms und die Rechtskunde seiner Zeit 144–161. A krónikás szóhasználatában visszatérően a hamburgi érsekség prioritását hangsúlyozza, követve ezzel egyébként a valós történeti folyamatokat.

37 SEEGRÜN, Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation.

38 SCHMEIDLER, Hamburg-Bremen und Nordosteuropa vom 9. bis 11. Jahrhundert.

39 GOETZ, Geschichtsschreibung und Recht. Zur rechtlichen Legitimierung der Bremer Erzbistums in der Chronik Adams von Bremen 191–205.

40 Adalag érseknek szerepe volt még a hetedik német birodalmi provincia, a magdeburgi érsekség megalapításában is. DEHIO, Geschichte des Erzbistums Hamburg-Bremen bis zum Ausgang der Mission 116–129.

ecclesiae, pro temporis importunitate diu neglecta, preveniente misericórdia Dei et virtute regis Heinrici locum et tempus operandi accepit”.⁴¹ A *Sachsenspiegel* (Szász tükör) néven fennmaradt tartományi jogkönyvben⁴² kifejtett és – képileg is – ábrázolt ún. két kard elméletét (*Zweischwertlehre*) már jóval korábban ismerték és alkalmazták: „*Adalbert habe sich gerühmt, mit Papst und König zwei Herren zu haben, deren dominium zu Recht (iure) alle weltlichen und kirchlichen Gewalten (potestates) unterstehen*.”⁴³ A kor politikai ideálja, egy olyan, ma így mondanánk: jogállami struktúra volt, amelyben az uralom *iusticia et iudicium* alatt állt. A brémai érsekek a jog uralmát tartották helyesnek és kívánatosnak, az egyház szabadságait biztosítandó, „*ita ut nec dux nec comes aut aliqua iudicialis persona quempiam dictrictum seu potestatgem haberet in suo episcopatu*”.⁴⁴

Hangsúlyozandó, hogy a jog írásba foglalt intézményeinek középpontba állítása rendkívül előremutató volt abban a korban, amikor a jogi kultúra még döntően a szóbeliség bázisán állott. *Adam von Bremen* krónikája beszédes lenyomata kora egyházpolitikájának, egyszersmind jogi műveltségének.⁴⁵ Mindenek mellett őrzi azt a régi szász jogot és jogi szemléletet, amely éppen azokban a századokban ment át egy jogtörténeti evolúción: az archaikus, törzsi szász jog helyét lassan átvették az immár területi alapon szerveződő politikai struktúrák normái. Az előbbi jogforrása a *Lex Saxonum*, utóbbinak a *Sachsenspiegel* tekinthető; *Adam von Bremen* műve (*Gesta*) pedig köztes jogforrásnak mondható.⁴⁶

Adalbert brémai érsek püspöksége (1043–1072) alatt a pátriárkai cím megszerzésére törekedett. Az északi pátriárkává válásra tett kísérlete azonban sikertelen volt – nem utolsósorban azért, mert a dán királyság szintén önálló provincia megteremtésén fáradozott, minek jegyében az egyik király, *Knut* Angliából hozatott püspököket. A pátriárka kevésbé definiált státusa némileg az érsek fölött állt volna, de a római egyházpolitika nem támogatta a messzi északon ezeket a törekvéseket.⁴⁷ Ehelyett 1104-ben a lundi egyháztartományt leválasztották a bréma-hamburgi provinciáról, aminek következtében Bréma elvesztette alárendelt püspökségeinek nagy részét. Ugyanebben a században⁴⁸ a lundi érsekséget felosztották: 1158-ban Norvégiában, beleértve az észak-atlanti szigeteket is, létrehozták a nidarosi érsekséget, míg Svédországban 1164-ben megalapították az uppsalai érsekséget.⁴⁹ Itt a svéd király, *Emund* dán uralkodótársához hasonlóan szintén Angliából kért és kapott egy püspököt (*Osmund*), aki sietett kijelenteni, hogy nem ismeri el a brémai érsek primátusát.⁵⁰

A hamburg-brémai egyháztartománynak sikerült a 12. században (1149-ben és 1154-ben) három *suffraganeus* püspökségre szert tenni: Oldenburg-Lübeck (972–1066 és 1149, majd 1160),⁵¹ Mecklenburg-Schwerin (1060–1066 és 1158), valamint Ratzeburg (1060–1066 és 1158) székhelyekkel, amely állapotot IV. *Viktor* pápa 1160-ban megerősített. 1230-at követően azonban ezek

41 *Gesta* 1, 58, URBANSKI – LAMSCHUS – ELLERMEYER, *Recht und Alltag im Hanseraum* 199.

42 Kitűnő magyar fordítása *Blazovich László* érdeme; REPGOW, *A Szász tükör*.

43 *Gesta* 3, 78, URBANSKI – LAMSCHUS – ELLERMEYER, *Recht und Alltag im Hanseraum* 203.

44 *Gesta* 3, 5, URBANSKI – LAMSCHUS – ELLERMEYER, *Recht und Alltag im Hanseraum* 202.

45 THEUERKAUF, *Lex, Speculum, Compendium iuris* 330–333.

46 THEUERKAUF, *Sachsenrecht im Übergang von der Lex Saxonum zum Sachsenspiegel* 415–423.

47 FUHRMANN, *Studien zur Geschichte mittelalterlicher Patriarchate* 120–170.

48 JORDAN, *Heinrich der Löwe und Bremen* 11–22.

49 SEEGRÜN, *Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation*.

50 URBANSKI – LAMSCHUS – ELLERMEYER, *Recht und Alltag im Hanseraum* 198–200.

51 BEUMANN, *Die Gründung des Bistums Oldenburg und die Missionspolitik Ottos des Großen* 54–69.

a püspökségek is függetlenedtek és közvetlenül a birodalom alá rendelődtek (*reichsunmittelbar*). Említést érdemel, hogy a 14. században az érsekek és a *suffraganeus* püspökségek, valamint a város között komoly viszályok támadtak, amelyekből elhúzódó perek is keletkeztek.⁵²

4. A brémai érsek bírói joghatósága

A város polgárainak közössége és a város ura, az érsek között százados feszültségek is felgyűltek, hiszen a kiváltságok tartalmának definiálása során azok megosztására is mindinkább igény mutatkozott. Az érsek mint a város földesura és a város közötti kapcsolattörténet különösen izgalmas fejezetét alkotta a bíraskodási joghatóság megosztott gyakorlása.

A bíraskodás joghatósága megosztott az érsek és a világi hatalom, pontosabban a birodalmi jog intézményes képviselőjének is tekinthető *Vogt*⁵³ között, ám az utóbbi több tekintetben is függő viszonyban állt a város urával. Az érsek joghatósága a közeli településekre, az úgynevezett leányvárosokra (*Tochterstädte*) – mint Oldenburg, Delmenhorst, Wildeshausen, Harpstedt és Verden – is kiterjedt. 1259-ből való az első dokumentum, amelyben Gerhard verdeni püspök a helyi polgárok kérésére szabályozta a helyi bíraskodást, minek során rögzítette, hogy a városi bíraskodás prominense (*Vogt*) által hozott ítélettel szemben Brémához kell fordulni.⁵⁴ A *Vogt* területi illetékessége kiterjedt a teljes érseki tartományra (*Erzstift*).

A brémai városjogokat sikerült a 14. század elején (1303) mintegy kodifikálni: „*Diese konstituiert erstmals einen autonomen Rechtsbereich von Stadt und Bürgergemeinde, der in Konkurrenz zur bischöflichen Stadtherrschaft und deren Instrumentarium, insbesondere der Gerichtsbarkeit, tritt*“.⁵⁵ Egyik fontos megállapítása szerint abban az esetben, ha az érsek (*Stadtherr*) és a város (*Stadtgemeinde*) között konfliktus támad, két polgár (*wichman*) eskü alatt tett vallomása állapítsa meg az érvényes jogot (*geltendes Recht*). Magas jogi kultúrára vall ez a nagyszerű jogforrás, amelynek megalkotásában főszerepet játszhattak a külföldi egyetemeken római jogot tanult peregrinusok⁵⁶, de az egykorú helyi német jogszokástól (*Sachsenspiegel*)⁵⁷ sem volt idegen a jogi normák efféle, koncentrált rögzítése.

52 Az ekkor Avignonban működő pápai udvarban — folyó per (1338–1355) tárgya elsősorban az egyházi előjogokat (*privilegium fori*) érintette. SEEGRÜN, Hamburg-Bremen (Stichwort) 1887.

53 Erről a sajátosan németországi, történeti jogintézményről összefoglalóan ír a következő szerző: WILLOWEIT, Vogt, Vogtei (Stichwort) 932–946.

54 „*Item si aliquis interrogatus ab advocato de aliqua sententia, de qua forte non poterit ad plenum ab aliquo suorum civium expedire, dummodo secundum ius hoc iuramento confirmet, si ab ipso advocato fuerit requisitus, debet habere recursum ad Bremensem civitatem et infra quatuordecim dies eandem sententiam invenire*.” ECKHARDT, Der Bremer Stadtrechtskreis 137.

55 HÄGERMANN, Recht und Verfassung im mittelalterlichen Bremen 23.

56 Példának okáért Bolognában 1300 körül két brémai egyetemistáról vannak említések. SCHWARZWÄLDER, Bremen um 1300 und sein Stadtrecht von 1303 31; SCHMIDTMAYER, Bremische Studenten an den Universitäten des Mittelalters 39–91.

57 HÜPPER, Das Rechtsbuch der Stadt Bremen, das Hamburger Recht und der Sachsenspiegel 152–173.

4.1. A világi bíraskodás sajátos intézménye, a Vogtei

A *Vogt* jogintézménye a későantik korból ered. A kifejezés etimológiája (*advocatus*) is sokat mond a jelentéstartalomról. Eredetileg az egyház, annak tagjai, jogai és javainak védelmére rendelt intézményt jelentette, amelynek tartalma a középkor szokásrendet kialakító századaiban jelentősen kibővült. Már a frank birodalomban az egyház védelmére rendelt hivatallá vált, amikor *Pippin* egyik rendelkezésében (790) ezt olvassuk: „*Volumus ut pro ecclesiastico honore et pro illorum reverentia advocatos habeant*”.⁵⁸ Sokáig tehát mint *advocati* szerepelnek a forrásokban, akiket az egyház és a grófságok helyi képviselői közösen választottak ki. A helyi szóhasználatban elnevezésük mind gyakrabban a *Kirchenvogt* alakot vette fel. Lehettek egyházi vagy világi illetőségűek, elengedhetetlen volt azonban emberi hitelük és jogász-szakmai tudásuk (*legem scientes et iustitiam diligentes pacificosque et mansuetus*⁵⁹).

A hivatal kezdetben időleges hatályú volt, s a méltatlanná vált *Vogt* egyszerűen leváltható volt. Jelentőségének emelkedését mutatja, hogy *Nagy Károly* alatt egy tartományi zsinat (Mainz, 813) már elrendelte, hogy a püspökök és apátok az egyház jogainak védelmére alkalmazzanak ilyen személyeket. *Nagy Károly* egyházpolitikája e jogintézmény fejlődése szempontjából is döntő jelentőségű volt, mivel az egyház védelmét tudatosan a római császári birodalom jogához kapcsolta. Az egyház császári kiváltságok sorát kapta, annak talaján tudott gyors fejlődésnek indulni, aminek jellegzetes részét képezte a *Vogtei* által mind markánsabban gyakorolt bíraskodás.⁶⁰ Kijelenthető, hogy a frank korban ért és olvadt össze a későantik római (*Klientelsystem*) és a germán (*Munt*) jogvédelmi tradíció.

A 13. századtól a *Vogtei* bíraskodási karaktere már teljesen egyértelmű, éspedig azokon a területeken, ahol az egyház nemcsak védelemre szorult, hanem saját bíraskodási joghatóságával nem összeegyeztethető konfliktushelyzetek álltak elő. Elsősorban a vérhatalommal kapcsolatos, döntően tehát büntetőjogi esetek (lopás, erőszakos nemi bűncselekmények, emberölés, testi sértések, tűzvészokozás *etc.*) elbírálása tartozott e fórum elé.⁶¹ Mivel bizonyos értelemben ez a fórum (*Kirchenvogtei*) egyházi bíróságnak minősült, csak fenntartással fogadható el a korabeli mondás: *Ecclesia non sinit sanguinem*⁶². Az angol egyház már a westminsteri zsinaton (1173) megtiltotta a klerikusoknak *causas sanguinis agere*, vagyis, hogy vádlóként olyan perben fellépjenek, amelyben halálbüntetés vagy testcsonkítást kimondó ítélet várható. Ezzel rokon a dublini zsinat (1214) végzése, amely megtiltotta klerikusoknak lovagi tornákon vagy párbajokban való részvételét. Egy fontos pápai rendelkezés is kapcsolódott ehhez a tilalomhoz: *III. Sándor* is tilalmazta a vérhatalom gyakorlását „*ne quis sacerdos officium habeat vicecomitis aut praepositi saecularis*”. (Liber Extra III, 50, 5.) Mivel tehát a középkorban általánosan érvényes kánonjog szerint az egyházi fejedelmek és hatalmasságok az említett büntető bíraskodás gyakorlásától jószerivel el voltak zárva, ezért rákényszerültek egy olyan intézményes gyakorlat kialakítására, amelyben a joghatóságukhoz tartozó területeken a ‘fenyítő törvénykezés’ megsem marad gazdátlan.⁶³ Ezt a ha-

58 Monumenta Germaniae Historica Cap. I n. 95 c.3.

59 Monumenta Germaniae Historica Cap. I n. 33 c.13.

60 Monumenta Germaniae Historica DD Kar. III, Lothar I. n. 92; DD Reg. Germ. ex stirpe Kar. I, Ludwig d. D. n. 64, 80, 137; Ludwig d. J. n. 6, 19; III, Arnulf n. 36, 59, 96; IV, Ludwig d. K. n. 8.

61 Monumenta Germaniae Historica SS XVII 373; cf. a. Const. I n. 75 v. 1104.

62 Az elvről részletesen ír *Adalbert Erler* az ugyanilyen megnevezesű szócikkben.

63 A témához tartozó, de külön kérdés az eretnekekkel szembeni fellépés büntetőjogi megítélése során megvalósuló együttműködés az egyházi és a világi hatóságok között. FICKER, Die gesetzliche Einführung des Todesstrafe für Ketzerei 117.

táskört gyakorolta a *Vogt*, aki ehhez a magasbíráskodáshoz a felhatalmazást elvben magától a királytól kapta. Az egyházi érdekek és birtokok jogvédelme terén tehát a *Vogt* széles kompetenciát kapott.⁶⁴

Az elterjedt birodalmi gyakorlat szerint a *Vogt* évente háromszor ült széket (*Vogtting*), joghatósága alá pedig nyilvánvalóan nem csupán egyháziak, hanem világiak is tartoztak. A *Vogt* intézményének rangját státusához járuló anyagi szolgáltatások is erősítették. Így egész Németországban elterjedt gyakorlat szerint a középkor századaiban a szankcióként kiszabott bírságpénzek (*Buße*) harmada őt illette meg. Ez szinte állandó és jelentős bevételi forrásnak számított, hiszen a halálos ítéletektől eltekintve a leggyakoribb szankciók anyagi természetűek voltak, más szóval pénzbírság megfizetésével lehetett a büntetőjogi felelősséget leróni. A bírói széket nagy kísérettel látta el (12 vagy meg több lovas övezte a bevonulását), igényt tarthatott elszállásolásra és vendéglátásra. Ezen túl rendszeresen részesedett az általa felügyelt egyházi birtokok jövedelméből is.

4.2. A brémai *Stadtvogtei*

Brémában a *Vogtei* jogintézménye 965-től⁶⁵ 1802-ig állott fenn,⁶⁶ a századok során természetesen jelentősen megváltozott hatáskörökkel. A városnak az érseki székkal, később a birodalmi jogokkal való folyamatos csatározása elválaszthatatlan a helyi *Vogtei* intézményétől. A kezdeti századokban a *Vogt* az érsek tartományúri hatalmi szervezetének volt, rendszerint a miniszterialisok közül választott tagja. A 10–11. században a hamburgi érseknek egyfajta 'előretolt helyőrsége' lehetett a *Stadtvogt*, aki a bíráskodást és az igazgatást egyaránt intézte. A szabad birodalmi jogállást (*immunitas*) élvező Bréma városának törvénykezési hatáskörrel felruházott előjárója volt a *Vogt*, akinek kompetenciái sorában első helyen a város polgárai feletti bíráskodás emelendő ki – azokkal a kivételekkel (hűbérjog, az érsek és parasztjai közötti úrbériség, valamint az egyházi *privilegium fori*), amelyek a középkorban természetesnek számítottak. A középkor utolsó századaiban az érsek már csak ritkán tartózkodott a városban, ezért palotáját (*palatium*) is rendszerint a *Vogt* lakta.⁶⁷

Tevékenységet kezdeteitől a városi tanáccsal, tehát a város polgárainak önkormányzati szerveivel együttesen gyakorolta.⁶⁸ Büntető joghatóságát (*Bann*) az érsektől, a vérhatalmat (*Blutbann*)⁶⁹ pedig valószínűleg magától a császártól⁷⁰ nyerte – ez a szervezeti-ideológiai beágyazottság felelt meg leginkább a középkori hűbérjogi felfogásnak.⁷¹ A városi tanácstól kapott a *Vogt* felszólítást a

64 A mainzi birodalmi béke (1235) meghirdetésének dokumentumában is szerepelt az egyházi földbirtokok fegyveres védelmének kötelezettsége. Monumenta Germaniae Historica Const. II n. 196.

65 I. Otto Merseburgból datált nevezetes kiváltságleveléről van szó, amelyben Bréma városát azáltal alapította meg (966. augusztus 10.), hogy *Adaldag* hamburgi érsek számára megadta Brémában a vásártartás és az ezzel gyakran együttjáró egyéb jogokat (*bannum et theloneum necnon monetam*), egyszersmind kiemelte a tartományi gróf (*Gaugraf*) joghatóságából, s az érsek alá rendelte: „*Nemque inibi aliquam sibi vendicet potestatem nisi praefati pontificatus archiepiscopus et quam ipse ad hoc delegerit*”. EHMCK, Bremisches Urkundenbuch 11.

66 KÜHTMANN, Geschichte der bremischen Stadtvogtei 2.

67 SCHWARZWÄLDER, Geschichte der freien Hansestadt Bremen 160.

68 VARGES, Verfassungsgeschichte der Stadt Bremen im Mittelalter 48.

69 ELMHÄUSER, Die Vogtei- und Kriminalgerichtsbarkeit in Bremen 212–222.

70 ELMHÄUSER, Immunitätsverleihung, Königtum und Landesherrschaft im Erzstift Bremen 31–64.

71 „Wie nach mittelalterlicher Anschauung alle Gerichts- und Regierungsgewalt theoretisch in der lehnsrechtlichen Verleihung durch den Kaiser ruhte, so hatte indirekt auch die Vogtsgewalt in der 'konincklichen wolt' ihre Quelle und es ist merkwürdig, mit welcher Zähigkeit bis in das 18. Jahrhundert hinein sich dieser Gedanke erhalten hat.“ KÜHTMANN, Geschichte der bremischen Stadtvogtei 13.

büntetőbíráskodás császártól nyert jogának (és egyben kötelezettségének) gyakorlására: „*dewyle gy Macht und Gewalt hebben wegen Kays. Mayestät*”.⁷² A *Vogt* bíróságának különösen egyházi tartományokban volt nélkülözhetetlen funkciója, s kivált a büntetőügyekre nézve, hiszen a papi méltósággal és státussal összeegyeztethetetlen volt a vérhatalom direkt gyakorlása. A brémai várostörténet egyik fontos állomása volt, amikor 1300-ban a *Stadtvogt*-ot kizárták a város mindenféle közügyeinek intézéséből, kivéve persze a bíráskodást.⁷³

Fontos kérdés, hogy vajon milyen jogforrások szerint ítélkezett a *Vogt*? A városi jog első, mérőldkönek számító jogkönyve (*Statuten*, 1303) előtt minden bizonnyal a királyi törvények (*capitulare*), a *Lex Saxonum*, valamint a helyi szokásjog normái voltak irányadók. A *Vogt* és bírótársai alaposan ismerhették ezeket a kútfőket, de a hazai jogtudókra (*éosagon*, *Schöffe*, *Geschworene*) biztosan szükség volt a bíróságon. Egy 1349-ből való rendelkezés szerint az esküdtek a város örökjogú polgárai közül kerültek ki, akik 24 évnél idősebbek voltak és tudtak németül olvasni: „*Dies letztere war in den damaligen Zeiten schon etwas. Wer lesen kann, kann auch abstract denken, und bei dem geringen Stoff, den das Gedächtniss damals in sich aufzunehmen hatte, kann eine Erwerbung von Rechtskenntnissen ohne eigentliches Studium, durch Ueberlieferung von Alten zu Alten, durch Zuhören bei den Verhandlungen auf dem Markte, durch Gespräch mit älteren Rechtsverständigen u.s.w. wolhl möglich erscheinen*”.⁷⁴ Ezek az esküdtek kiváltságos státust élveztek: az egy brémai márka értékét meghaladó jogügyletek érvényességéhez az általuk kiállított vagy megerősített oklevél (*Geschworenenbrief*) volt szükséges. Tevékenységük kapcsolatban állott a *Vogt* bíráskodásával: azokon a napokon fejtették ki ugyanis az oklevéladói tevékenységüket,⁷⁵ amikor a *Vogt* széket ült.

A századok során kezdetben az intézmény kifejezetten az egyházat képviselő, védelmező jellegzetességeit (*advocatus ecclesiae*, *Schirmvogtei*) mutatta. Egy 1089-ből való oklevél arról tudósít, hogy amikor *Lothar von Supplinburg* fogságba ejtette *Liemar* érseket, a váltságdíjat a brémai *Stadtvogt* útján fizette ki.⁷⁶ A *Schirmvogtei* következő adatolt említése egy 1091-ből való oklevélben olvasható, amelyben ugyanaz a brémai érsek *Friedrich von Stade* algrófor említi „*Aderat comes Frithericus, advocatus ecclesiae, qui cyrothecam sacris reliquiis inporitam, ut mos est, abstulit, ab ipso Gerhardo per digitorum extensionem promissionem confirmationis accepit*”.⁷⁷

72 KÜHTMANN, Geschichte der bremischen Stadtvogtei 13.

73 Hasonló volt a helyzet másutt is: BROSIUS, Landesherr und städtische Gerichtsbarkeit 187.

74 KÜHTMANN, Geschichte der bremischen Stadtvogtei 15–16.

75 Van adat arra is, hogy munkájukat alkalmasint helyettesek (*advocatus minor*) segítették: „*Testes sunt hujus actionis (...) Bernardus minor advocatus et alii quamplures tam laici quam clerici*.” BUB I, Nr. 49.

76 „*Qui dedit pro redemptione sua advocatiam Bremae et 300 marcas argenti; et ita restitutus est episcopatu suo*.” BUB I, Nr. 23.

77 LAPPENBERG, Hamburgisches Urkundenbuch I, Nr. 118.

Az oklevelekben szereplő számos *Vogt* emléke név szerint⁷⁸ fennmaradt. Hivatalukat hol a szász hercegtől, hol magától a brémai érsektől nyerték: „*Im factischen Besitz der Stadtvogtei befanden sich die bremischen Erzbischöfe gewiss schon in den letzten Zeiten Heinrichs des Löwen wieder, wobei es denkbar bleibt, dass gewisse Einkünfte davon noch an den Herzog von Sachsen zu entrichten waren. Auch war vermuthlich der Krieg, den Heinrich II. mit dem Pfalzgrafen führte, der Erneuerung der herzoglichen Ansprüche auf Hoheitsrechte in Bremen günstig.*”⁷⁹ Az első között említendő egy oklevélben (1159)⁸⁰ a jogügyletet hitelesítő tanúk között *Adolf von Nienkerten* mint *advocatus civitatis* és képviselője, talán helyettese, *Bernhard (advocatus minor)*. *Adolf von Neuenkirchen* magának *Oroszlán Henrik*nek közvetlen kíséretéhez tartozott, ő látta el a *Vogtei* és a katonai vezetés feladatkörét is.

A 13. század derekán erősen kiéleződött a viszony Bréma városa (*Rath und Gemeinde - senatus populusque Romanus*) és az érsek között, mégpedig a bíraskodás joghatóságának ügyében. A városi jog (*Willkür*) már a 13. század elején írásban rögzítést nyert, *II. Gerhard* érsek azonban elérte (1246), hogy visszavonják, sőt ígéretet vett ki, hogy a jövőben érseki engedély nélkül ilyen jogforrás nem készül.⁸¹ Ekkor a város minden igyekezete arra nézve, hogy a *Vogt* mellett működő, önálló és független városi bíróságot állítsanak fel, kudarcra volt ítélve. Pusztán egyetlen (igaz, kereskedői közösségről lévén szó, nem jelentéktelen) ügykörben működhetek közre a városatyák a *Vogt* fórumával (*cum consulibus judicent*), mégpedig a súlyok és mértékek meghamisításával kapcsolatos jogvitákban. A *judicium praetorii* tekintélyét és általános joghatóságát az érseki jogokat gyakorló *Vogt* élvezte: „(...) *universa facta, quae per juris oldrīknem debent discuti vel moveri in civitate nostra, in praetorio tantum coram advocato vel iudice domini nostri archiepiscopi per justas sententias terminentur.*”⁸²

Ugyanakkor a *Vogt* személyes státusa is figyelmet érdemel; egy 1308-ból való városi rendelkezés (amelyet az 1433. évi statútum is felvett) szerint az a személy, aki a *Vogt* tisztségét elnyeri, egyúttal elveszíti addigi polgárjogát. Ha pedig a tisztséghez anyagi ellenszolgáltatás (vásárlás vagy záloghitelezés) útján jutott, a tisztség megszűnése után sem nyeri vissza polgári jogait. Egy további rendelet (1349) általános tilalmat fogalmazott meg: aki egyszer betöltötte a *Vogt* tisztségét, soha többé nem nyerheti vissza polgárjogait.⁸³

A *Vogt* tisztségének elzárólosítása megszokott gyakorlat volt a középkorban, de a brémai helyzet egészen más volt. Itt egyetlen példa sincs arra, hogy a brémai érsek a *Vogt* hivatalát brémai polgároknak valaha áruba bocsátotta volna. Nem kellett szembe szegülnie a városi statútumok-

78 Időrendben: *Gerungus* 1106 (BUB I; Nr. 27.), *Ericus* 1100 (BUB I, Nr. 29, 87.), *Liudgerus* és *Adalbero* 1139 (BUB I, Nr. 32.), *Hermanus* 1150 (BUB I, Nr. 43.), *Bernardus* 1159 (BUB I, Nr. 49.), *Alardus* 1186 (BUB I, Nr. 65.), *Theodoricus* 1234 (BUB I, Nr. 187.), *Heyno* 1249 (BUB I, Nr. 216.), *Wernerus* 1243 (BUB I, Nr. 221.), *Otto quondam advocatus* 1244 (BUB I, Nr. 229.), *Johannes de Monestede* 1257 (BUB I, Nr. 252.), *Gerardus Scolio* 1260 (BUB I, Nr. 302.), *Johannes de Mertzele* 1252 (BUB I, Nr. 252.), *Volquinus, de Degenflete* 1303 (BUB II, Nr. 29.) valamint *Gerhardus de Dalhusen* (BUB II, Nr. 528.). A továbbiakról más forrásokból (*Conring, Cassel*) van tudomásunk: *Otto Hucherike* 1399, *Hermann von Walle* 1417, *Martin Hemeling* 1462, *Johann Daunow* 1479, *Hermann von Walle* 1500, *Martin Hemeling* 1506, *Hugo Bremer* 1520, *Hermann Havemann* 1525, *Dirich Grolning* 1535, *Heinrich Lampe* 1562, *Hermann Esich* 1565, *Nicolaus Hipstede* 1578. Idézi: KÜHTMANN, Geschichte der bremischen Stadtvogtei 33.

79 KÜHTMANN, Geschichte der bremischen Stadtvogtei 23.

80 BUB I, Nr. 49.

81 Ez az oklevel volt az ún. *Gerhardische Reversalen*. BUB I, Nr. 234.

82 BUB I, Nr. 234.

83 DONANDT, Versuch einer Geschichte des bremischen Stadtrechts 136.

kal; mindig talált elég jelentkező embert a brémai polgárokon kívül, akik vállalkoztak a tisztség betöltésére. Magának a tisztségnek az elzálogosítása persze gyakorlat volt. Egy 1399-ből való oklevél szerint *II. Ottó* érsek egy bizonyos *Otto Huchterik*nek juttatta a tisztséget, aki elődjétől 30 márkáért váltotta meg a zálogjogot. Ígéretet is tett ugyanakkor, hogy halála esetén ezt az összeget a brémai egyháznak kell lelki üdvéért cserébe adni. A *Vogtei* láthatóan üzletnek sem volt rossz; két évvel később továbbadta hivatalát 60 márkáért a székeskáptalan szakácsának (!), aki az összeggel kapcsolatban szintén a brémai egyház javára rendelkezett.

Az imént említett pénzügyi adatok azt is mutatják, hogy a *Vogt* hivatala kétségtelenül nagy tekintélynek örvendett. Ez a feszültségekkel együtt folyamatosan fennálló helyzet az egész korszakon át megmaradt, és csak a reformáció utáni újabb idők hoztak – lassan – változást. Az első protestáns érsek, *III. Henrik* által nominált *Vogt*, *Claus Hipstede* kinevezési okmányában már nyíltan megszólalt az a hang, amely szerint a szóban forgó tisztség egy ellenséges hatalom.⁸⁴

4.3. Eljárásrend a *Vogt* székén

A *Vogt* által elnökölt bírói fórum előtt eljárás szabályai birodalom szerte hasonlóak voltak, de minden városban akadtak helyi sajátosságok is. 1303-ban rögzítésre került a – fentebb, más összefüggésben már említett és méltatott – városjog. A *Vogt* intézménye egyértelműen bírósággént nyert szabályozást, státuszjogai, mint az érsek bírói joghatóságának (*unsers herren richte*) megszemélyesítője, megerősítést nyertek. Eszerint polgári ügyekben a *Vogt* két tanácsnok (*Ratsherr*) társaságában jár el: ők voltak a garancia arra, hogy a városi jogok (*rechte Dinge*) ne sérüljenek. Évente háromszor kellett rendkívüli bírósági napot (*echte, ungebotene Dinge*) tartani: pünkösöd utáni második hétfőn, *Szent Mihály* napját követő első hétfőn és Háromkirályok utáni első hétfőn. Ezeket a törvényt napokon főként a városi ingatlanok tulajdonjogának átruházására került sor, amelyeket a városi tanács is jóváhagyott és 1434-től egy külön jegyzékben (*Lassungsbuch*) vezetett.

Brémában a *Vogt* az eljárás kezdetén a saját jogtudói közül felkért valakit, hogy legyen segítségére az ítélethozatalban. Amennyiben ez a személy nem tartja magát alkalmasnak, és segítséget sem tud igénybe venni, azt esküvel meg kell erősítenie. Ekkor a *Vogt* nyolc napon belül a város tanácsnokaihoz fordulhat jogsegélyért. Ez világos utalás arra, hogy a helyi jog igazi letéteményese a városi tanács. A *Vogt* székén hozott ítéletet azonban sohasem a városnál, hanem csakis magánál az érseknél lehetett megfellebbezni.

A fentebb mondottakból következően a büntetőbíráskodás egészen az érseki bíró kezében volt. Az eljárás szokásai nagyrészt a régi, vádrendszerű per (*wo kein Kläger, kein Richter*) tradícióit követték, de kiegészítő szabályok is érvényesültek. Így például amennyiben a súlyos testi sértéseket elszenvedő fél (talán félelemből) önként nem akar vádat emelni, a *Vogt* kényszerítheti erre. Ha pedig a vádló egyáltalán nem jelenik meg a bíróságon, a tettenérés esetében tanúk segítségével – szinte hivatalból – lefolytatható a bizonyítás és ítélet is hozható.

⁸⁴ Egy kiemelés ehhez a megállapításhoz: „*unsere Vogtei mit aller Gerichtsgerechtigkeit, Herrlichkeit, Freiheit, Ordnungen und Gebräuchen, wie von Alters herkommen und ob auch einigerlei Weise etwas durch Versäumnis bishero davon abgegangen oder sonst entzogen, dass uns an unser Gerechtigkeit schädlich sein möchte, dasselbige alles nach seinem höchsten und besten Vermögen getreulich und beständiglichen verwesen, hegen und ausrichten, damit uns an unserer fürstlichen Obrigkeit, Hoheiten, Freiheiten und Regalien keine Verkleinerung oder Abbruch geschehe.*” CONRING, Gründliche Bericht von dem landesfürstlichen erzbischöflichen Hoch und Gerechtigkeit, 1652., idezi: KÜHTMANN, Geschichte der bremischen Stadtvogtei 34.

Két évvel később (1248) már arra nézve született szerződés⁸⁵ a város és az érsek között, hogy a durva testi sértések alkalmával kiszabásra kerülő pénzbüntetésekben miként részesedik a város és az érsek – mindamellett az oklevél hangsúlyozza a *Vogt* bíróságának kizárólagos illetékességét. Fontos adatokat őrzött meg ez az oklevél arra nézve is, hogy milyen konkrét jóvátételi összegekkel számolt, és milyen további, az akkuzatórius per jellegzetes elemeit mutatta fel a korabeli jogszolgáltatás. Néhány példa: „*Si quis etiam burgensis gladium vel cultellum evaginaverit ad nocendum, gladium vel cultellum perdet, insuper dimidiam marcam dabit. Si vero vulnaverit, dabit marcam. Si eum debilitaverit in aliquo membro, dabit duas marcas. Si autem mutilaverit aliquis aliquem, quatuor marcas dabit. Si vero eum occiderit, justo iudicio, si deprehenditur, punietur. Si profugus fuerit, proscriptetur. Et si cum actoribus composuerit, pro reditu dabit domino nostro archiepiscopo et nobis triginta marcas, et si illas dare non poterit, Bremam de caetero non intrabit.*”

Az eljárás fő típusa természetesen a rendes bírói szék (*gebotenes Ding*) volt, ezt hat hetenként kellett tartani. A megkezdett ügyeket kötelező volt 14 napon belül befejezni. A panaszos (felperes) saját maga vagy a *Vogt* embere segítségével juttatta el az idézést a megvádolt személynek (alperes). A hivatalosan megidézett, de távolmaradó alperest másodszor is idézték; ha ezután sem jelent meg, harmadjára is idézték, ekkor már két tanú (*Ladungszeuge*) társaságában. Ha ezután is távol maradt, vagyona zálogba került, de ezt az eljárást már nem a *Vogt* felügyelte, hanem a város tanácsnokai közül választott személyek. A megszabott fizetési határidő rendszerint hat hét volt. Fontos eljárásjogi szabály volt, hogy a városi statútum anyagi jogi értelemben nem különböztetett magánjogi és büntetőjogi tényállások között, így az eljárásrend egységes volt.

Az ítéletek végrehajtása elsősorban a *Vogt* joga és dolga volt, de 1303 után részben már ez is átszállt a tanácsra. A nevezetes városi jogkönyvek (1303, 1428 és 1433) a tanács civiljogi bíraskodási joghatóságát hangsúlyozzák, amely eljárásokban a *Vogt* már inkább csak részt vett. Valószínűleg arról a folyamatról van szó, amelyben a politikailag elfogadottabb, a helyi jogot sokkal jobban ismerő tanács bíraskodási hatásköre és gyakorlata – a *Vogt* rovására – mindinkább előtérbe került.

Elmondható, hogy a büntetőbíraskodás világában – a civiljogihoz képest – sokkal tartósabban fennállott az a középkori gondolat, hogy a joghatóság voltaképpen a császártól ered. A vérhatalom gyakorlása részben ez okból is, nagy tekintélyt kölcsönzött a bírónak, így a *Vogt* is láthatóan féltékenyen őrködött ezen a hatáskörén. Észre kell venni, hogy a joghatóság forrásaként jellemzően a császárt nevezik meg és nem a német királyt – ezzel talán a hűbérjogi vonatkozásokat kívánták hangsúlyozni, hiszen a hűbérjogi felfogásban és szóhasználatban a hűbéri piramis (*Heerschildsordnung*) csúcsán a király állott; a császári méltóság (*pater Europae*) más, inkább birodalmi dimenziót volt hivatott jelezni.

A civiljogi viták mellett a büntetőbíraskodás megindítása és az alapeljárás lefolytatása is jellemzően a városi tanács dolga volt; a mindig kollégiumban eljáró bíróság a bizonyítás lefolytatása után döntött a bűnösség kérdésében. Az eljárás szóbeli és közvetlen volt. A bizonyítási eszközök sorában az eskük élveztek prioritást. A forrásokban is megjelenő, ekként adatolt egyik első eset 1330-ból való. Az ügy tárgya egy kettős házasság (*bigamia*) volt, a tényállás rendkívül szövevényes, az ítélet pedig halál: „*(...) dat scipher gerhard tho rechte sin lif vorboret hebbe*”.⁸⁶ Itt is, mint rendszerint, a per utolsó felvonása a *Vogt* széke előtt zajlott. A városi tanács ügyvivője

85 BUB I, Nr. 240.

86 OELRICHS, Vollständige Sammlung alter und neuer Gesetzbücher der kaiserlichen und des heiligen römischen Reichs freien Stadt Bremen Nr. 7. Ez a kiadvány tartalmazza a legfontosabb középkori és koraiújkorai brémai városi statútumokat az alábbi esztendőkből: 1303, 1428, 1433, 1450, 1489, 1534 és 1756. ELSHÄUSER, Die Handschriften der Bremer Stadtrechtskodifikationen 46–73.

(*Rathsdienner*) emelt itt vádat, a *Vogt* pedig előszólított egy városi jogtudót az ítélet, a jog ‘megtalálásához’ (*Urtheilsfindung*) – a halálos ítélet foganatosítására pedig rendelkezésre állt a hóhér (*Scharfrichter*). A források azt mutatják, hogy az egész középkoron át némileg megoszlott a büntető bíráskodás gyakorlása a tanács és a *Vogt* között.

A per mindig nyilvánosan zajlott, eleinte a piactéren, utóbb a városházán, az írásbeliségnek majdnem teljes mellőzésével. Tudnivaló, hogy a tanács és a *Vogt* bíráskodásának helyszíne különböző volt. Mivel a *Vogt* hatásköre a vásár felügyeletére is kiterjedt, ezért bírói széke eredetileg és nagyon sokáig itt⁸⁷ állt, egészen a gótikus tanácsháza megépültéig (1405). A 14. századi feljegyzésekben ezt a bírói fórumot nevezték a ‘négy pad’ (*die vier Bänke*) székének, utalva a város akkori négy kerületére.⁸⁸

A büntetőjogi szankciók terén is jelentős elmozdulás olvasható ki az 1303. évi városi jogkönyvből. Míg korábban, a koraközépkori eljárásrendet jellemző kompozíciós (*Bußgeldzahlung*) vitarendezés volt az uralkodó, a 14. századtól már egyre inkább előtérbe kerültek a testfenyítő és főbenjáró, mi több, minősített halálbüntetések. Az ítéletek végrehajtása is a vásártéren zajlott. A ‘*Kak*’⁸⁹ vagyis a pellengér vagy oszlop (*Richtpfahl*) is itt állt, ahol a büntetéseket végrehajtották. A nevezetes ‘*Kak*’ hamarosan tovább épült, egy nyolcszögletű, oszlopokon álló emelvény tetejére került, hogy a tér minden pontjáról jól látható legyen, mi zajlik odafönn.⁹⁰ A fennmaradt források összességében azonban azt mutatják, hogy a város büntető joggyakorlatában a ténylegesen végrehajtott halálbüntetések viszonylag ritkák voltak (tartósan előnyben részesítették a pénz-büntetéseket és a városból való elűzést).⁹¹ A *Rathaus* palotájának megépültével szimbolikusan és ténylegesen is változott a helyzet. A tanács ezután az épületben fejtette ki tevékenységét, a *Vogt* (és két ítélőtársa) azonban maradt a szabad ég alatt, pontosabban a városháza oszlopainak árkádjai alatt – kétségtávol annak jeleként, hogy a tanácshoz mért tekintélye fokozatosan sorvadt.

A birodalmi büntetőtörvény, a *Constitutio Criminalis Carolina* életbe lépése (1532) után a *Vogt* bíróságának joghelyzete, legalábbis elvben, gyökeresen megváltozott. Szintén V. Károly volt az a császár, aki egy rendelkezésével véget vetett (1541) a brémai érseki bíráskodásnak.⁹² Magánjogi ügyekben létesítettek egy alsó- és egy felsőbírátságot (200 arany gulden pertárgyérték alatt és fölött), a vérhatalom joghatóságához azonban nem nyúltak. A valóságban tehát maradt minden a régiben, alkalmazkodva az új szabályokhoz, így például a *Vogt* bíróságát megkeleltették a *Carolina* szerinti végső fórumnak (*endlicher Rechtstag*), így megmentve a hagyományos nyilvános és szóbeli eljárást. A városi tanács és a *Vogt* mondhatni együttes bíráskodása a 19. század elejéig fennmaradt.⁹³

87 Már Liemar érsek egyik oklevelében (1091) is találhatunk a vásártérre (*ad forum*) tett utalást. BUB I, Nr. 26.

88 Más városokban is megfigyelhetők voltak hasonló elnevezések. DONANDT, Der bremische Civilprocess im XIV. Jahrhundert 3–5.

89 A városi cipészek privilégiumlevele (1387) is említi a vásártéren (*in foro iuxta Kakum*) álló építményt. BUB IV, Nr. 82. Lübeckben ezt ‘*Stupestoel*’ (*Stäupe-Stuhl*) elnevezéssel is illették.

90 Egészen 1786-ig állott a brémai *Pranger*; ekkor eltörölték a megszegényítő büntetéseket, a ‘*Kak*’ pedig lebontásra került. HÄGERMANN, Recht und Verfassung im mittelalterlichen Bremen 216–219.

91 A középkor végétől vezetett nevezetes „*Nequams- oder Schwarze-Buch von Malefits- und Criminalsachen*” gazdag tárháza a korszak városi büntetőjog-történetének. Az 1830-ban elítélt és nyilvánosan ki is végzett méregkeverő (*Gesche Gottfried*) volt az utolsó áldozat – akkor már 43 éve nem éltek ezzel a vérhatalommal: „(...) *da uralte Verfahren (...) vor einem von dem Stadtvogte feyerlichst gehegten Blutgerichte damals zum letzten Male geübt wurde.*” *Senator Droste*. Bremisches Magazin I. 1. Heft, Bremen 1830 16–32.; HERZBERG, Das älteste bremische Nequamsbuch und seine Fortsetzungen 1–67.

92 MÜLLER, Karl V. 13–28.

93 „*Am 1. Dezember 1802 starb die Bremer Stadtvogtei dann endgültig – wie ein Historiker treffend bemerkte, »an völliger Entkräftung.*” HÄGERMANN, Recht und Verfassung im mittelalterlichen Bremen 214.

Az elmondottakhoz hozzá kell tenni és hangsúlyozandó, hogy a *Stadtvogtei* a városi tanácstól alapvetően mindig is teljesen különálló intézmény volt, s viszonyuk az idők folyamán szinte folyamatosan romlott. A forrásokból jól kitűnik, hogy míg a rendes városi bíraskodás folyamatosan törekedett egyfajta kiszámítható, a jogforrásokat konzekvensen követő és alkalmazó gyakorlatra, addig a *Vogtei* judikaturája inkább esetlegesnek volt mondható.⁹⁴ A tradicionális, 1303 után pedig már jogkönyvben is rögzített városi jogban érthetően jobban bíztak a város polgárai: „*Sie schenkten den Bewahrern des Stadtbuchs grösseres Vertrauen als den für den Einzelfall bestellten Urtheilsfindern des Vogts.*”⁹⁵

Felhasznált források és irodalom

- BEUMANN, Helmut: Die Gründung des Bistums Oldenburg und die Missionspolitik Ottos des Großen. In: Aus Reichsgeschichte und Nordischer Geschichte. Festschrift für K. Jordan. Stuttgart 1972, 54–69.
- BRANDT, Karl Heinz: Ausgrabungen im Bremer Sankt-Petri-Dom 1974-76. Ein Vorbericht. Bremen 1977
- BROSIUS, Dieter: Landesherr und städtische Gerichtsbarkeit. Beobachtungen an den Dannenberger Gerichtsprotokollen des 16. Jh. In: AUFGEBAUER, Peter – VAN DER HEUVEL, Christine (szerk.): Herrschaftspraxis und soziale Ordnungen im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Ernst Schubert zum Gedenken. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen 232. Hannover 2006
- BÜTTNER, Heinrich: Die Bremer Markturkunde von 888 und 965 und die ottonische Marktrechtsentwicklung. 1000 Jahre Bremer Kaufmann. Bremen 1965
- DEHIO, Georg: Geschichte des Erzbistums Hamburg-Bremen bis zum Ausgang der Mission. Berlin 1877
- DONAHUE JR, Charles: The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History / Vergleichende Untersuchungen zur kontinentaleuropäischen und anglo-amerikanischen Rechtsgeschichte VI. Berlin 1989
- DONANDT, Ferdinand: Der bremische Civilprocess im XIV. Jahrhundert. Bremisches Jahrbuch 5. Bremen 1870
- DONANDT, Ferdinand: Versuch einer Geschichte des bremischen Stadtrechts I. Bremen 1830
- DRÖGEREIT, Richard: War Ansgar Erzbischof von Hamburg oder Bremen? Jahrbuch der Gesellschaft für Niedersächsische Kirchengeschichte 70. Blomberg 1972, 107–132.
- ECKHARDT, Albrecht: Der Bremer Stadtrechtskreis. In: ELSMÄUSER, Konrad –HOFMEISTER, Adolf E. (szerk.): 700 Jahre Bremer Recht, 1303–2003. Bremen 2003
- EHMCK, Dietrich Rudolf (szerk.): Bremisches Urkundenbuch. Bremen 1863
- ELSMÄUSER, Konrad: Die Handschriften der Bremer Stadtrechtskodifikationen von 1303, 1428 und 1433. In: ELSMÄUSER, Konrad –HOFMEISTER, Adolf E. (szerk.): 700 Jahre Bremer Recht, 1303–2003. Bremen 2003

94 A *Vogtei* városi bíraskodáshoz való viszonyáról egy kitűnő elemzésben a Hamburg kapcsán írtak általánosnak tekinthetők: „*Was die Thätigkeit des Rathes von der des Vogtsgerichts unterscheidet, ist vor allem, dass auf dem letzteren nur Urtheile für den betreffenden Fall gefunden wurden, während der Rath Rechtssätze erschaffen hat, die durch Fixierung in dem Rechtsbuche eine dauernde Geltung erhielten.*” KOPPMANN, Kleine Beiträge zur Geschichte der Stadt Hamburg und ihres Gebietes 42.

95 KÜHLMANN, Geschichte der bremischen Stadtvogtei 28.

- ELMSHÄUSER, Konrad: Die Vogtei- und Kriminalgerichtsbarkeit in Bremen. In: ELSHÄUSER, Konrad – HOFMEISTER, Adolf E. (szerk.): 700 Jahre Bremer Recht, 1303–2003. Bremen 2003
- ELMSHÄUSER, Konrad: Immunitätsverleihung, Königtum und Landesherrschaft im Erzstift Bremen. Immunität und Landesherrschaft. Schriftenreihe des Landschaftsverbandes Stade 14. Stade 2001, 31–64.
- FICKER, Julius: Die gesetzliche Einführung des Todesstrafe für Ketzerei. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1. Innsbruck 1880
- FUHRMANN, Horst: Studien zur Geschichte mittelalterlicher Patriarchate. Der Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Bremen. ZRG KA 1955/41. sz. 120–170.
- GLAESKE, Günter: Die Erzbischöfe von Hamburg-Bremen als Reichsfürsten (937–1258). Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens 60). Hildesheim 1962
- GOETZ, Hans-Werner: Ansgar – der gefälschte Erzbischof? Nordalbingensia Sacra 2018/13. sz. 35–48.
- GOETZ, Hans-Werner: Geschichtsschreibung und Recht. Zur rechtlichen Legitimierung der Bremer Erzbistums in der Chronik Adams von Bremen. Recht und Alltag im Hanseraum 1993. sz. 191–205.
- HÄGERMANN, Dieter: 1100 Jahre Münze, Markt und Zoll in Bremen. Anmerkungen zu Wirtschaft und Verkehr im Frühmittelalter. Bremer Jahrbuch 69. Bremen 1990, 21–44.
- HÄGERMANN, Dieter: Recht und Verfassung im mittelalterlichen Bremen. 800–1300. In: ELSHÄUSER, Konrad – HOFMEISTER, Adolf E. (szerk.): 700 Jahre Bremer Recht, 1303–2003. Bremen 2003
- HERZBERG: Das älteste bremische Nequamsbuch und seine Fortsetzungen. Bremer Jahrbuch 28. Bremen 1922, 1–67.
- HUCKER, Bernd Ulrich: Nachträge und Ergänzungen zum Gesamtwerk der Regesten der Erzbischöfe von Bremen. Bremisches Jahrbuch 54. Bremen 1976
- HÜPPER, Dagmar: Das Rechtsbuch der Stadt Bremen, das Hamburger Recht und der Sachsenspiegel. In: ELSHÄUSER, Konrad – HOFMEISTER, Adolf E. (szerk.): 700 Jahre Bremer Recht, 1303–2003. Bremen 2003, 152–173.
- JOACHIM, Hermann: Zur Gründungsgeschichte des Erzbistums Hamburg. MÖG 1912/33. sz. 201–271.
- JORDAN, Karl: Heinrich der Löwe und Bremen, in: Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraumes. Lübeck 1973
- KARGE, Wolf – MÜNCH, Ernst – SCHMIED, Hartmut: Die Geschichte Mecklenburgs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Rostock 2011
- KERY, Lotte: Geistliche Gerichtsbarkeit (Stichwort). Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte II. Berlin 2012, 1–8.
- KOPPMANN, Karl: Die ältesten Urkunden des Erzbistums Hamburg-Bremen. Hamburg 1866
- KOPPMANN, Karl: Kleine Beiträge zur Geschichte der Stadt Hamburg und ihres Gebietes. Vol. 1: Der Billwärder Ausschlag (Classic Reprint). Hamburg 1867
- KÖLZER, Theo: Ansgar und das Erzbistum Hamburg. Eine Nachlese. Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 2020/66. sz. 21–24.
- KÜHTMANN, Alfred: Geschichte der bremischen Stadtvogtei. Breslau 1900
- LAPPENBERG, Johann Martin (szerk.): Hamburgisches Urkundenbuch I. Classic Reprint Series. Hamburg 1842
- MAY, Otto Heinrich: Regesten der Erzbischöfe von Hamburg-Bremen I. Hannover und Bremen 1937
- MAYBAUM, Heinz: Kirchengründung und Kirchenpatronat in der Kirchenprovinz Hamburg-Bremen während des Mittelalters. ZRG KA 1936/ LVI. sz. 355–475.

- MESTWERDT, Paul: Zur Frage der Anfänge des Erzbistums Hamburg. Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, Reihe 2, Bd. 5. Kiel 1913, 465–491.
- MÖNCKEBERG, Carl: Die Gründung des Erzbistums Hamburg. Hamburg 1865
- MÜLLER, Hartmut: Karl V., Bremen und die Kaiserdiplome von 1541. Bremer Jahrbuch 79. Bremen 2000, 13–28.
- NIEMEYER, Gerlinde: De Vita des ersten Bremer Bischofs Willehad und seine kirchliche Verehrung, Diss. Masch. Münster 1953
- OELRICHS, Gerhard: Vollständige Sammlung alter und neuer Gesetzbücher der kaiserlichen und des heiligen römischen Reichs freien Stadt Bremen. Bremen 1771
- PEITZ, Wilhelm: Untersuchungen zu Urkundenfälschungen des Mittelalters. Teil 1: Die Hamburger Fälschungen. Freiburg im Breisgau 1919
- REINCKE, Heinrich: Zur Geschichte des Hamburger Dolmarchivs und der „Hamburger Fälschungen“. Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg 5. Hamburg 1960, 57–78.
- REINECKE, Karl: Das Erzbistum Hamburg-Bremen und Köln 890–893. Stader Jahrbuch. Stade 1973, 59–76.
- REPGOW, Eike von: A Szász tükör (ford. Blazovich László). Szeged 2005
- RIEPER, Hilde: Ansgar und Rimbert. Die beiden ersten Erzbischöfe von Hamburg/Bremen und Nordalbingen. Die frühmittelalterlichen Lebensbeschreibungen in deutscher Übersetzung und mit einer Einführung. Hamburg 1995
- SCHAMONI, Wilhelm: Das Leben des Heiligen Ansgar. Düsseldorf 1965
- SCHIEFFER, Theodor: Regesta Pontificum Romanorum. Germania Pontifica. Vol. VI, Provincia Hamburgo-Bremensis. Göttingen 1981
- SCHMEIDLER, Bernhard: Hamburg-Bremen und Nordost-Europa vom 9. bis 11. Jahrhundert. Kritische Untersuchungen zur Hamburgischen Kirchengeschichte des Adam von Bremen, zu Hamburger Urkunden und zur nordischen und wendischen Geschichte. Leipzig 1918
- SCHMEIDLER, Bernhard: Hamburg-Bremen und Nordosteuropa vom 9. bis 11. Jahrhundert. Leipzig 1918
- SCHMIDTMAYER, Alfred: Bremische Studenten an den Universitäten des Mittelalters. Bremer Jahrbuch 35. Bremen 1935, 39–91.
- SCHRÖDER, Wilhelm: Die falschen Urkunden des Erzstiftes Hamburg-Bremen. Jahrbuch für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig-Holstein und Lauenburg 10. Bremen 1869, 287–304.
- SCHWARZWÄLDER, Herbert: Bremen (Stichwort). Lexikon des Mittelalters II. München und Zürich 1983, 603–606.
- SCHWARZWÄLDER, Herbert: Bremen um 1300 und sein Stadtrecht von 1303. In: ELMSHÄUSER, Konrad – HOFMEISTER, Adolf E. (szerk.): 700 Jahre Bremer Recht, 1303–2003. Bremen. 2003
- SCHWARZWÄLDER, Herbert: Entstehung und Anfänge der Stadt Bremen. Bremen 1955
- SCHWARZWÄLDER, Herbert: Geschichte der freien Hansestadt Bremen. Band 1: Von den Anfängen bis zur Franzosenzeit (1810). Hamburg 1985
- SEEGRÜN, Wolfgang: Das Erzbistum Hamburg – eine Fiktion? Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte (ZhG) 1974/60. sz. 1–16.
- SEEGRÜN, Wolfgang: Das Erzbistum Hamburg in seinen ältesten Papsturkunden. Studien und Vorarbeiten zur Germania pontificia 5. Köln–Wien 1976
- SEEGRÜN, Wolfgang: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation. Neumünster 1967

- SEEGRÜN, Wolfgang: Hamburg-Bremen (Stichwort). Lexikon des Mittelalters IV. München – Zürich 1989, 1885–1889.
- THEUERKAUF, Gerhard: Burchardts von Worms und die Rechtskunde seiner Zeit. Frühmittelalterliche Studien 1968/2. sz. 144–161.
- THEUERKAUF, Gerhard: Lex, Speculum, Compendium iuris. Rechtsaufzeichnung und Rechtsbewußtsein in Norddeutschland vom 8. bis zum 16. Jahrhundert. Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte 6. Köln – Graz 1968
- THEUERKAUF, Gerhard: Recht, Rechtsaufzeichnung, Gerichtsbarkeit. Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos. Band 1. Hamburg 1989
- THEUERKAUF, Gerhard: Sachsenrecht im Übergang von der Lex Saxonum zum Sachsenspiegel. In: WEINFURTER, Stefan (szerk.): Die Salier und das Reich. Bd. 3: Gesellschafts- und ideengeschichtlicher Wandel im Reich der Salier. Sigmaringen 1991, 415–423.
- TRILLMICH, Werner: Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches. Darmstadt 1961
- TRUSEN, Winfried: Gericht, Gerichtsbarkeit (Stichwort). Lexikon des Mittelalters IV. München – Zürich 1989, 1325–1326.
- URBANSKI, Silke – LAMSCHUS, Christian – ELLERMEYER, Jürgen (szerk.): Recht und Alltag im Hanseraum. Gerhard Theuerkauf zum 60. Geburtstag. Lüneburg 1993
- VARGES, W.: Verfassungsgeschichte der Stadt Bremen im Mittelalter. Zeitschrift des Historischen Vereins für Niedersachsen 1897/62. köt.
- WAVRA, Brigitte: Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, Band 179. Berlin 1991
- WILLOWEIT, Dietmar: Vogt, Vogtei (Stichwort). Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte V. Berlin 1998, 932–946.

